

מקוואות יוצאי דופן מימי המרידות ברומאים בהרודיון

אשר גרוסברג, רועי פורת, דוד עמית ואהוד נצר*

לזכרו הברוך של חברנו פרופ' חנן אשל, אשר ליווה בעניין רב את החידושים בהרודיון

מבוא

ארמון־מבצר ההר בהרודיון, שנבנה על ידי הורדוס, המשיך לתפקד בימי יורשיו והנציבים הרומאיים ביהודה עד שנכבש על ידי הלוחמים היהודיים בראשית המרד הראשון (כפי הנראה בשנת 66 לסה"נ). במהלך מרד זה ישבו בהרודיון יהודים 'אדומיים' תושבי 'דרומא' (מחוז אדומיאה), וככל הנראה, גם קבוצה נוספת של קנאים או סיקריים, בני בריתו של שמעון בר גיורא (מלחמות ד', 514–537; קלוזנר, תשי"א, עמ' 285). הרודיון נכבשה מידי המורדים וחרבה בסופו של מרד זה בשנת 71 לספירה, כשנה לאחר חורבן הבית, אם בכניעה ואם בקרב (מלחמות ז', 163; Stiebel, 2003).

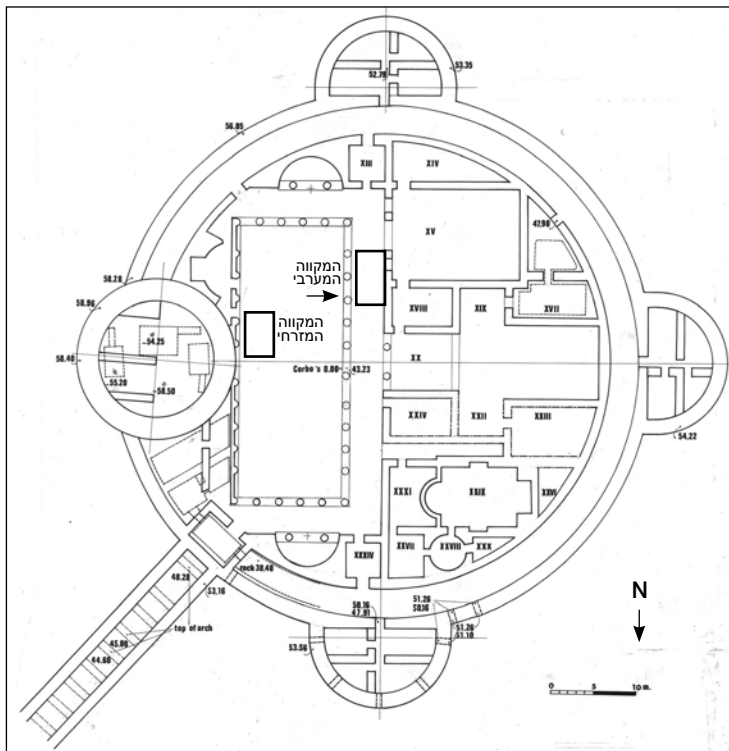
במרד בר כוכבא השתלטו שוב המורדים על ארמון־מבצר ההר, שעמד כנראה נטוש והרוס בחלקו. במהלך מרד זה הייתה הרודיון מרכז מנהלי וצבאי במדינה הבר כוכבאית; דבר זה עולה מהממצא הארכאולוגי באתר ומן התעודות שהתגלו במערות ואדי מורבעאת. התעודות ממורבעאת, בהן מוזכרים "שמעון בן כוסבא" וה"מחנה שיושב בהרודיס", מלמדות על פעילותה של מפקדה חשובה של בר כוכבא במבנה המבוצר שמפקדה ישוע בן גלגולה, וכן על כך שהתקיים במבנה "אוצר" של מנגנון המנהל הבר כוכבאי, עליו היה ממונה הלל בן גריס (Milik, 1961: Mur. 24; 43; 44).

חלקו הארי של ארמון־מבצר ההר בהרודיון נחפר בשנים 1962–1967 על ידי האב וירג'יליו קורבו, מבית הספר הפרנציסקני למקרא שבעיר העתיקה בירושלים (Corbo, 1967, 1989). האתר הוכשר לביקורי קהל על ידי רשות הגנים הלאומיים בשנים 1967–1969 בפיקוחו של גדעון פרסטר, שגם יזם מספר חפירות בדיקה (פרסטר, 1969, תשל"ל). מספר חפירות נוספות, ובראשן חפירת בורות המים מימי הורדוס ומנהרות מימי המרד הגדול ומרד בר כוכבא, המשולבות בהם, נערכו בשנים 1973–1975 על ידי אהוד נצר, מטעם המכון לארכאולוגיה של האוניברסיטה העברית, בשיתוף בית ספר שדה כפר עציון (נצר וארזי, 1985).

בשנים 2007 ו־2009 ערכה משלחתו של נצר עבודות שימור מקיפות בארמון־מבצר

ההר, במסגרת פיתוח האתר¹. כחלק מעבודות אלו ערכה המשלחת חפירות במספר מוקדים במבנה ההר. ממצאי החפירות הללו תרמו להבנה מעמיקה יותר של המבנה ההרודיאני ושל האירועים שהתרחשו בו במהלך המרידות ברומאים.

בין המוקדים שזכו לתשומת לב המשלחת היו שני מקוואות טהרה שנבנו בימי המרידות ברומאים בארמון-מבצר ההר. המקווה המערבי מבין השניים נבנה בחזית בית הכנסת של המורדים, והמקווה המזרחי – בתחום החצר – למרגלות המגדל המזרחי העגול (איור 1). אין בידינו די נתונים לקבוע אם המקוואות נבנו בימי המרד הראשון או השני. עם זאת האפשרות הראשונה נראית סבירה יותר (להלן).

איור 1: תכנית ארמון-מבצר ההר בהרודיון ומקום המקוואות

1 לצוות משלחת החפירות שותפים מלאים גם יעקב קלמן, רועי פורת ורחל צ'אצ'ילוריס. עבודות השימור בוצעו על ידי ניסן בן נתן, עופר נוימאיר, טל רוגובסקי, יעל קלמן ורועי צבר; מהנדסת שימור לילי סוחנוב. למפעל הפיתוח בהרודיון שותפים רשות הטבע והגנים, המועצה האזורית גוש עציון והחברה הממשלתית לתיירות. בעת עריכתו של מאמר זה לדפוס נספה פרופ' אהוד נצר בעת שעבד עם צוותו בשטחי החפירה החדשים. אהוד, מורנו ורבנו, הותיר אותנו מיותמים ומחויבים להמשך חקירת האתר ופרסומו ברמה המדעית הגבוהה ביותר שאפיינה את עבודתו. יהי זכרו ברוך!

יש לציין כי בארמון ההר נמצאו שני מתקני מים נוספים ששמשו כפי הנראה כמקוואות טהרה כבר בימיו של הורדוס. האחד הוא מתקן מים גדול בעל שני חללים הנמצא מצפון מערב לטרקלין.² המתקן הנוסף הוא בִּרְכָה מדורגת קטנה, המצויה בחדר הקר המשולש שבבית המרחץ ההרודיאני (רייך, תשמ"ט); אך מתקנים אלו אינם נושא הדיון במאמר זה. בשני המקוואות מימי המרידות נמצא בצד בִּרְכָת הטבילה מתקן מים כפול שאין לו אח ורע באתרים אחרים. בחלקו הראשון של המאמר יוצג הממצא הארכאולוגי, תוך דגש על מרכיביו הייחודיים, ובחלקו השני תוצע פרשנות למרכיבים אלה ולדרך תפקודם.

הממצא הארכאולוגי

המקווה המערבי

מקווה זה נחשף בחפירותיו של האב קורבו (Corbo, 1967, p. 72; Corbo, 1989, Figs.108,) (110-111). הוא היה חלק ממכלול רחצה בנוי (להלן 'מבנה טהרה'), אשר נבנה מצפון לפתח בית הכנסת.

בגלל הקושי לשמר את מכלול המקווה החשוף הוא כוסה בשעתו, ולאחרונה נחשף מחדש על ידי משלחתו של נצר, אשר השלימה את חפירתו ועשתה בו פעולות שימור יסודיות ומעט שחזור.

מבנה הטהרה נבנה בצמוד לחזית בית הכנסת (לשעבר הקיר המזרחי בטרקלין ההרודיאני) ובצמוד לחדר שמצפונו (המכונה 'הטרקלין הקטן').³ הקיר הדרומי של מבנה הטהרה נמשך מהמזוזה הצפונית של פתח בית הכנסת ומזרחה, וקירו המזרחי נבנה על גבי הסטילובט המערבי של החצר הפריסטילית מימי הורדוס. פתח הכניסה של מבנה הטהרה היה בצפון-מערב, והוא למעשה נפרץ ונבנה בתוך הקיר המזרחי של הטרקלין הקטן (איור 2). קיר המבנה הצפוני נהרס בעת הקמת כבשן התכה גדול – ככל הנראה בסופו של מרד בר כוכבא (לוקוס 2 – 19; Corbo, 1989, Fig. 108; Corbo, 1967, Map 2).

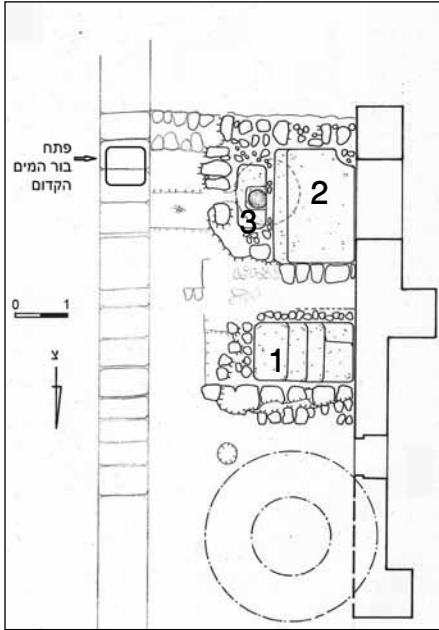
במבנה הטהרה שלושה מרכיבים (איורים 2-3)

1. בִּרְכָת טבילה מלבנית (כ"1.9x1.2 מטרים; עומקה המרבי כ"1.4 מטרים; ותכולתה כ"1.7 מטרים מעוקבים). יש בה ארבע מדרגות: שלוש לרוחבה, והמדרגה העליונה שממנה ירדו לטבילה – קצרה. דופנות הבִּרְכָה (פרט לקיר הטרקלין במערב) נבנו באבני שדה, והיא טויחה בשתי שכבות של טיח הידראולי אפור.

2. משטח מלבני (שטחו 2.2x1.3 מטרים) מטויח בטיח הידראולי אפור. מדרגה מטויחת נמוכה ורחבה (7 סנטימטרים רומה, 17 סנטימטרים שלחה) שרדה בדופנו המזרחית של המתקן לכל אורכו, וסביר שהייתה מדרגה כזו גם לאורך הדופן הצפונית. בפינתו הדרום-

2 שני חללי המתקן נמצאים תחת שני חדרי הארמון שממערב ומצפון-מערב לטרקלין. החללים הם בעלי קמרונות וטיחו בטיח הידראולי אפור. ברצפתו של החלל הצפוני נמצאו מדרגות רחבות, היורדות כלפי מערב, ומשם יש מעבר צר במעין צינור אל החלל הדרומי, שבראשו חור שאיבה (לוקוסים 16-17; Corbo, 1967, p. 107-108). מציאת אבני בליסטרא בתוך מתקן זה על ידי קורבו (שם) מעיד כפי הנראה שהוא שימש באופן כלשהו גם בימי המרידות.

3 חדר זה, הנמצא מצפון לטרקלין, כונה בהמשך על ידי קורבו 'טרקלין קטן לנשים'. ראו Corbo, 1967, p. 108-109, L.18; 1989, Figs. 49, 94-98.

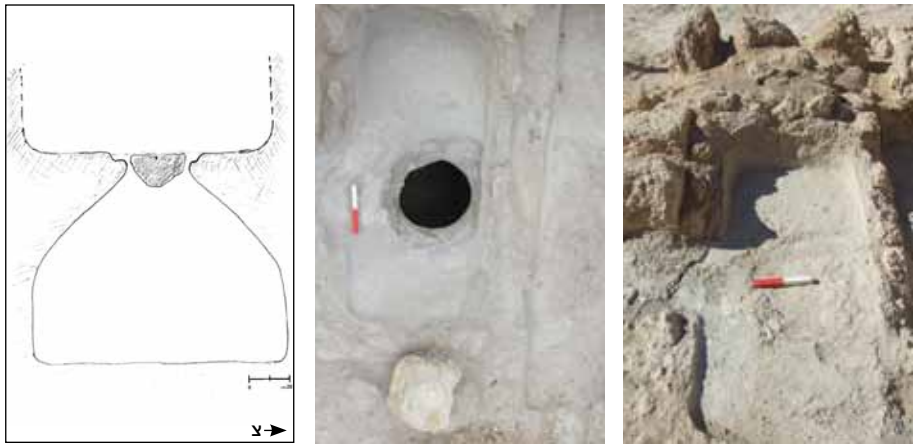
איור 2: המקווה המערבי על מרכיביו השונים תצלום במבט לדרום ותכנית

איור 3: המקווה המערבי לאחר חשיפתו על ידי קורבו, מבט למערב (מתוך: Corbo, 1989)

מערבית של המשטח נחשף מעין מושב קטן ומעוגל (להנחת מכל מים או למושב אדם), כ־0.5 מטרים גובהו. הוא נבנה מאבנים קטנות, בהן שבר של כותרת קורינתית מהארמון, שלוכדו במלט וטויחו כלפי חוץ.⁴ ככל הנראה היה זה משטח שירות לצד ברכות הטבילה.

3. ברכה מלבנית קטנה (1.2x0.55 מטרים) שפינותיה מעוגלות, אשר בשלב פעילותה האחרון היה עומקה מעל חצי מטר.⁵ לפיכך נפחה האפשרי הוא מעל 1/3 מטרים מעוקבים. תחת הברכה נחשף מכל מים נוסף, קטן ומעוגל בצורת פעמון, שקרקעיתו שטוחה (קוטר הקרקעית 110 סנטימטר; גובה המכל 97 סנטימטר; נפחו כ־0.7 מטרים מעוקבים). פתח מעוגל (בקוטר 30 סנטימטר) בתחתית הברכה חיבר בינה לבין המכל. סביב הפתח הותקנה מגרעת מרובעת (40x37 סנטימטר) למכסה. המכל והברכה שמעליו טויחו בטיח הידראולי אפור. פתח המכל נמצא סתום לחלוטין באבן בלתי מהוקצעת, שנחתמה בטיח בהיר, כך שלא היה ניתן להבחין בו בקרקעית הברכה (איור 4).⁶

איור 4: 'המתקן הכפול' במקווה המערבי לפני חשיפת המכל התחתון ואחרי חשיפתו, תצלום וחתך

במתקן כפול זה נערך אם כן שינוי משמעותי בין שני שלבי פעילותו: **בשלב הראשון** פעלה הברכה העליונה יחד עם המכל התחתון, כשביניהם היה מכסה שהותאם למגרעת הריבועית והיה ניתן לפותחו בעת הצורך. בשלב זה הוזרמו אל המתקן מים בתעלת ניקוז, אשר שרידיה נמצאו תחת הדופן המזרחית של הברכה העליונה. קשה לדעת מה היה עומקה של הברכה בשלב הראשון. **בשלב השני** סתמו לגמרי את הפתח בין שני המכלים והגביהו כנראה את דופןות הברכה תוך ביטול תעלת הניקוז הנ"ל. על קרקעית המכל התחתון

4 קורבו מציין בתכניתו מעין מעגל פנימי בראש מושב זה, וייתכן כי הוא זיהה שם שקע שנועד להצבת מכל נזלים (Corbo, 1967, Map 2, No. 24; וראו איור 2).

5 דופןות הברכה ניזוקו מאוד במהלך השנים מאז שנחשפו בחפירות קורבו; למצבן בעת חשיפתן ראו Corbo, 1989, Fig. 110; ואיור 3.

6 הפתח נחשף בזכות ערותו של המשמר ניסן בן נתן במהלך עבודות השימור בשנת 2009.

שנאטם נמצאה הצטברות רדודה (לוקוס H3058) של שברי קנקנים, וכן נמצאו שבר פריט אדריכלי, פיסות ברונזה, טבעת ברזל קטנה ושבר אריח מאבן ביטומנית שחורה, שמקורו כנראה ברצפת ה'אופוס'סקטילה' ההרודיאנית של הטרקלין הסמוך – עדות לכך שרצפת הטרקלין הייתה כבר הרוסה בשלב ביטול המכל.⁷

בחפירות קורבו התגלה במרחק 1.5 מטרים ממזרח לברכה ולמכל המים העגול – מתחת לסטילובט המערבי של חצר הארמון – פתח של בור מים (Corbo, 1967, p. 70) (איור 2). מכאן שחציבת הבור קדמה לבנייתו של הארמון במתכונתו הסופית, וכנראה, נעשתה בשלב הרודיאני קדום.⁸ קורבו סבר כי בור מים זה התגלה מחדש על ידי המורדים היהודים והוכשר על ידם לשימוש באמצעות פתח נסתר חדש. שכבות הטיח המרובות בדופנות הבור (כ־4 שכבות) עשויות לתמוך בכך. אם אכן פעל בור המים בתקופת פעילותו של המקווה, אזי המורדים יכלו לשאוב את המים בהיותם בתוך חדר הטהרה ולמלא את מתקני המים שבחדר.

המקווה המזרחי (איורים 5–6)

מקווה זה נחשף בשנת 1975 בחפירותיו של נצר (לוקוס H36), והוא נחקר לאחרונה מחדש בעת עבודות השימור שנערכו בו ב 2009.

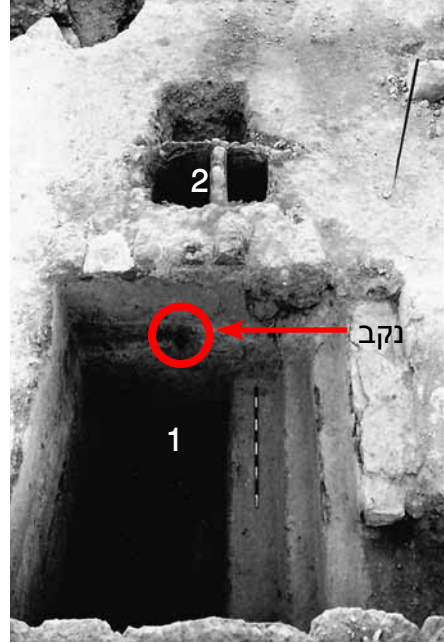
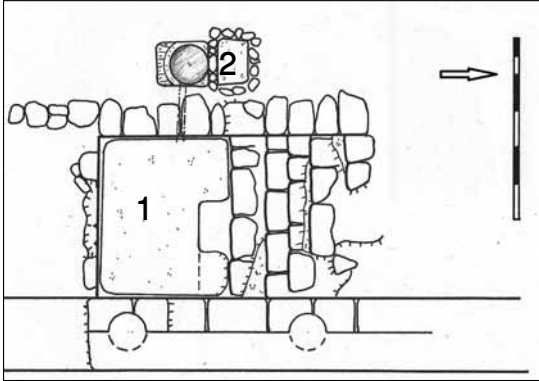
מקווה זה כלל שני מרכיבים:

1. בִּנְיַת טבילה מדורגת ומטווחת בטיח הידראולי אפור (כ־9 מטרים מעוקבים תכולתה; 2.3 מטרים רוחבה, כ־4 מטרים אורכה; וכ־2 מטרים עומקה המרבי), שנחפרה ונבנתה תחת רצפת החצר הפריסטילית. חמש מדרגות פנימיות נחשפו לרוחב בִּנְיַת הטבילה, לחלקן שלח רחב ולחלקן שלח צר. רום המדרגה התחתונה שבדופן אגן הטבילה היה 60 סנטימטר, ולהקלת הירידה בו הותקנה, כמקובל ברבים ממקוואות התקופה, מדרגת עזר שתפסה רק את מחצית רוחבה.

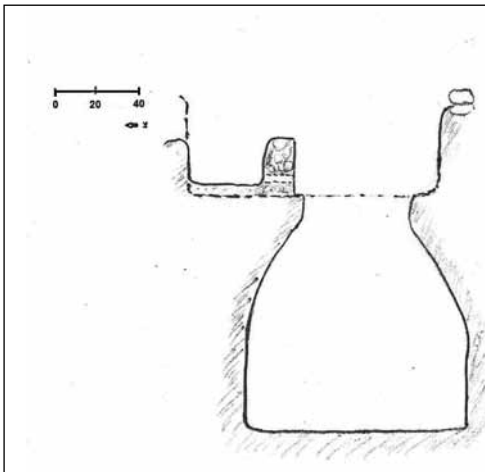
2. מתקן מים כפול, ממערב לִבְנֵיַת הטבילה, הדומה מאוד למתקן הכפול שבמקווה המערבי (לעיל). גם במתקן זה נבנו תחילה שני מכלי מים, אחד מעל השני, הדומים בגודלם

7 אבני ריצוף דומות נוספות נמצאו בשימוש משני ברצפה שמצפון, הסמוכה למתקן, וכן במקומות נוספים באזור הטרקלין.

8 כמטר ממערב לפתח הבור נמצאו שרידי קיר גזית בכיוון צפון-דרום (W1824 בלוקוס H3041 בחפירת המשלחת) שאינו מקביל לקיר הסטילובט, ואשר בוטל אף הוא בעת בניית הארמון. אפשר שזהו שריד למבנה שבנה הורדוס על ראש הגבעה בראשית שלטונו, אולי במקביל לבניית המגדל העגול המזרחי. בור מים זה, שנבדק שוב על ידי משלחתו של נצר, הוא בעל חלל אליפטי בלתי רגולרי (שטחו כ־3x4–10 מטרים, וכ־4 מטרים גובהו), ושני פתחים בראשו (המרוחקים כ־5 מטרים זה מזה) אשר בוטלו שניהם בעת בניית הסטילובט (וראו חתכים VI ו-IX אצל Corbo, 1989). דופנות הבור, קרקעיתו ותקרתו (שאינן ישרות והותאמו לבלטיות הסלע) טויחו בכ־4 שכבות טיח הידראולי שונות (וראו גם Corbo, 1967, p. 70), כששלב הטיח האחרון נסתמו חורים בטיח בהיר יותר. צורתו של הבור שונה מזו של שלושת הבורות האחרים המוכרים במדרון ההר הצפוני, בהם הדפנות, התקרה והקרקעית ישרות ומוקפדות, אך היא דומה מאוד לצורתו של 'בור הביניים' המצוי בסמוך למגדל המזרחי (נצר וארזי, 1985). ייתכן, אם כן, ששני הבורות העליונים נחצבו תחילה לפני הקמת הארמון. עם זאת אין להוציא מכלל אפשרות שצורתם הבלתי רגולרית היא נגזרת של המסלע הטבעי שבראש הגבעה (סלעי נארי וצור).

איור 5: המקווה המזרחי, מבט למערב, תצלום ותכנית

איור 6: 'המתקן הכפול' במקווה המזרחי, שלב ב, תצלום במבט לצפון וחתך

ובצורתם לאלה שבמקווה המערבי (איור 6). גם במתקן כפול זה ניתן להבחין בשני שלבי בנייה עיקריים, כשביניהם נעשה בו שינוי בולט, אך השתמרותם של שרידי השלב הראשון גרועה.

למרות זאת ניתן לשחזר כי בשלב הראשון הייתה במתקן בִּרְכָה עליונה מלבנית שפינותיה עגולות (0.6x1.25 מטרים, כ־0.5 מטרים גובהה, ומעל 1/3 מטרים מעוקבים נפחה). תחת בִּרְכָה זו נבנה המכל הפעמוני ששרד (95 סנטימטר קוטרו, כ־95 סנטימטר גובהו; נפחו כ־0.7 מטרים מעוקבים). שולי פתחו של המכל התחתון לא השתמרו, אך סביר שהוא היה מעוגל (בקוטר של כ־30 סנטימטר), ויש להניח שגם בו הותקנה מגרעת למכסה. אלא שבשונה מהמכל התחתון במקווה המערבי, מכל זה נבנה צמוד אל בִּרְכַת הטבילה, ובקיר המפריד ביניהם נפרץ נקב קטן (איורים 5, 6).

בשלב השני חולקה הבִּרְכָה העליונה לשניים: בחצייה הצפונית נבנתה בִּרְכַת ניקוז קטנה (40x60 סנטימטר, וכ־30 סנטימטרים גובהה). בדופן הדרומית שלה, בגובה תחתיתה, הוכשר צינור קצר שהזרים מים כלפי חציה הדרומי ואל פתח המכל העגול. תחתית בִּרְכַת הניקוז הוגבהה ב־5–10 סנטימטר על ידי מילוי אבנים קטנות מלוכדות במלט. חלקה הדרומי של הבִּרְכָה הקדומה נותר כאגן קטן (60x70 סנטימטר, כ־50 סנטימטר גובהו) מעל פתח המכל. במקרה זה, בניגוד למצב במקווה המערבי, נראה כי המכל העגול המשיך לשמש גם בשלב השני (באמצעות הנקב שמקשר אותו עם בִּרְכַת הטבילה), והוא מולא במי הנגר דרך בִּרְכַת הניקוז שנבנתה מצפונו (איור 6).

מקוואות הרודיון בהשוואה למקוואות מטיפוס 'צמד המקוואות'

כאמור, שני המקוואות שנבנו על ידי המורדים כוללים בִּרְכַת טבילה מדורגת ולידה מתקן מים כפול, הכולל אגן מים עליון מלבני שנפחו המשוער מעל 1/3 מטרים מעוקבים, ותחתיו אגן עגול קטן שנפחו כ־0.7 מטרים מעוקבים. במקווה המערבי השתמר פתח עגול בעל מגרעת למכסה בין שני האגנים. בשל הדמיון בין שני המתקנים הכפולים סביר ביותר כי גם במזרחי היה פתח כזה.

למרות חריגותם ננסה להשוות את המקוואות בהרודיון למקוואות מהטיפוס של 'צמד המקוואות', שבו קיימת בִּרְכַת טבילה מדורגת וצמוד לה או במרחק מה ממנה נמצאת בִּרְכָה נוספת מדורגת או שאינה מדורגת. את זו האחרונה מקובל לזהות כ'אוצר', שבו נשמרו מי גשם שאינם שאובים.⁹ את מי בִּרְכַת הטבילה היה ניתן להחליף במים שאובים ולהכשירם מהמים שב'אוצר' באחת משתי דרכים: האחת – השקה: רוקנו את בִּרְכַת הטבילה ומילאוה במים שאובים, שהכשירו אותם על ידי השקה עם מי ה'אוצר' באמצעות נקב בקיר המפריד בין שתי הבִּרְכֹת או באמצעות צינור נייד. השנייה – 'זריעה': רוקנו את בִּרְכַת הטבילה ממימיה ולאחר מכן שפכו את המים השאובים אל תוך ה'אוצר' (הם 'זרעו' במי ה'אוצר'),

9 לדעתנו לא ניתן להסיק ממבנה המקוואות בעלי ה'אוצר' וחסרי ה'אוצר' על ההשתייכות הכיתית של המשתמשים בהם – פרושים או צדוקים – כפי שסובר רגב (תשנ"ו), ובנוסף פחות פסקני: רגב, תשס"ה, עמ' 407–410), וראו את הביקורת על שיטתו אצל גרוסברג, תשנ"ז, ואצל עמית, תשנ"ז, עמ' 56–62.

ומשם זרמו המים אל ברכת הטבילה לאחר שנטהרו ב'אוצר' (גרוסברג, תשנ"ח-א', ב'; Grossberg, 2007).

המונח 'אוצר' אינו קדום למאה הי"ט ואינו מופיע במקורות חז"ל, שבהם אין התייחסות כלל לברכה ש'אוצר' היה כל ייעודה. חז"ל מתייחסים באופן שווה לברכה שבה טבלו ולברכה ששימשה להכשרתה. כל אחת מהן נקראת מקווה, והמקורות מתייחסים להכשרתן זו מזו, בין אם הן צמודות, ובין אם הן מרוחקות זו מזו או בנויות במפלסים שונים. כך, לדוגמה, נאמר במשנה: "מטהרים את המקוואות, העליון מן התחתון, והרחוק מן הקרוב..." (מקוואות, ו, ח). התייחסות שוויונית זאת לשתי הברכות מחזקת את ההשערה שגם במקווה, שבאמצעותו הכשירו את המקווה השני, טבלו והטבילו כלים ובגדים [כלים בלשון חכמים כוללים גם בגדים].

מדרגות ירידה לברכה הן ממצא מובהק של מקווה טהרה. חשיבותן הינה לא רק לנוחיות הירידה למקווה אלא גם לביטחון הטובל, כפי שעולה מן התוספתא: "הקופץ למקוה הרי זה מגונה" (מקוואות ה, יד, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 657; וראו ליברמן, תרצ"ט-א', תרצ"ט-ב', עמ' 27-28, תשנ"א, עמ' 118-122; גרוסברג, תשס"א). העדר מדרגות בברכה אחת מתוך השתיים יש בו אפוא משום סימן היכר לכך שהיא שימשה כ'אוצר'. אולם, בהיותה ברכה פתוחה ונגישה היה ניתן להטביל בה כלים או ידיים.

מקוואות מהטיפוס של צמד מקוואות הם נדירים למדי. בירושלים, מתוך המקוואות המרובים מימי הבית השני, רק במקווה אחד, שנמצא בחפירות הרובע היהודי, בשטח ת"ד⁴, קיימת ברכה שניתן להגדירה כמעט ללא ספק כ'אוצר' (אביגד, תש"ם, עמ' 139-140, 160). זו ברכה קטנה יחסית ומדורגת אשר חוברת אל ברכת הטבילה בנקב. ראוי לציון הדמיון הרב בין מקווה זה למקווה המזרחי בהרודיון שיידון בהמשך.

משלהי ימי הבית השני נמצאו בירושלים גם ברכות קטנות, חלקן מדורגות, שנבנו בצד מקוואות גדולים יותר, בלי נקב מקשר ביניהן. אין דעה מוסכמת על החוקרים על ייעודן. הן יכלו לשמש להטבלת כלים או ידיים, אך ייתכן ששימשו גם כ'אוצר' להכשרת המקווה הסמוך הגדול יותר (גרוסברג, תשנ"ח-ב'); עם זאת לא מן הנמנע שהן נועדו לרחצה שאינה קשורה לטהרה.

במצדה, לעומת זאת, חמישה מתוך שלושה עשר המקוואות שבנו המורדים הם מהטיפוס של צמד מקוואות (Grossberg, 2007). אולם רק במקווה אחד מתוכם שתי הברכות הן מדורגות, ואף קיים נקב שמקשר ביניהן, ואילו באחרים רק ברכה אחת מדורגת. מקוואות הרודיון נבדלים מן המקוואות בירושלים ובמצדה בשני מאפיינים ייחודיים: הראשון – במקום הברכה הפתוחה, שניתן להגדירה בפשטות 'אוצר', קיים מכל עגול וסגור שפתחו נסגר ב'פקק' אבן. השני – מעל המכל הסגור נבנתה ברכה מלבנית. בשלב הראשון של מבנה המקוואות היה ניתן להרים את 'פקק' האבן של המכל התחתון ולקשר בינו לבין הברכה שמעליו. בהמשך הדברים נתייחס בעיקר לשלב זה של המקוואות. למרות חריגותם של המכלים העגולים והסגורים ואף שלא מצאנו להם כל מקבילה, הרי שמיקומם סמוך לברכת הטבילה, במקום המיועד בדרך כלל ל'אוצר', מצביע על האפשרות שהם מילאו תפקיד זה. הסידור שהתקינו לסגירת פתח המכל העגול מחזק את הסברה כי שימש כ'אוצר' וייעודו היה הכשרת המים בברכת הטבילה ולא שימוש אחר, כגון טבילת כלים או ידיים. הדאגה למים שב'אוצר' עולה אפוא על הידוע לנו מירושלים או ממצדה. אין זה מפתיע שהפתרון שמצאו המורדים בהרודיון כדי להגן על המים שב'אוצר'

מיושם גם היום במבני המקוואות, שאף בהם בִּכְת ה'אוצר' אינה נגישה לטובלים ולמטבילי הכלים. הפתרון הנוכחי אינו פרי של לימוד מן העבר, מן המקורות ומן הממצא שלא היה ידוע, אלא הוא תוצאה של התמודדות עם בעיה זהה וחשיבה זהה על הדרך הנאותה לפתרון. אכן, "סדנא דארעא חד הוא".

מה היה ייעודן של הברכות שנבנו מעל ה'אוצרות'?

על פי צורתן וממדיהן, הברכות המלבניות שמעל המכלים העגולים – ה'אוצרות' – היו יכולות לשמש אמבטיות רחצה. אולם מכיוון שהן נבנו על ידי המורדים, שהתרחקו ממוותרות, קשה לקבל השערה זאת. סיבה נוספת לשלילתה היא הקשר שהתקיים בין הברכות לבין המכלים שתחתן, בשלב הראשון של המתקנים. מבנה ה'אוצר' והמכסה שעליו מעידים כי רצו לשמור על המים שבו מפני לכלוך, וודאי שרחצה מעליו הייתה מקשה על שמירת ניקיון המים. מסיבה זאת יש לשלול גם אפשרויות שימוש אחרות בברכות, כמו השרייה וכביסה הכרוכות בכלוך. קשה גם להניח שהברכות שימשו לאגירת מי שתייה מכיוון שאלה לא הושארו גלויים אלא נשמרו בקנקני חרס, בכדי אבן (בשל הטהרה) או בנאדות עור.

האם יועדו הברכות הקטנות בהרודיון לטבילת ידיים לצורך אכילת חולין ב'טהרת הקודש'?

מן המקורות ידוע על שמירה של טהרה מטומאת מת גם לאחר חורבן הבית, וכו' ידוע על אנשים שאכלו חולין בטהרה על דרגותיה השונות לא רק בזמן הבית אלא גם לאחר החורבן (ברודט, תשס"ח, עמ' זז-קיא; Amit & Adler, 2010, p.123, n. 4). במשנה נאמר על יוחנן בן גִּדְגָדָא, שהיה משוערי המקדש ומסתבר שחי גם לאחר החורבן, כי "היה אוכל על טהרת הקדש כל ימיו, והיתה מטפחתו מִדְרַס לַחֲטָאֵת" (חגיגה, ב, ז). רבי חייא (סוף המאה השנייה לספירה) הזהיר את תלמידו רב, שיאכל חולין בטהרה כל השנה או לפחות שבעה ימים בשנה, ובשמו של רבי מאיר, תלמידו של רבי עקיבא, וממנהיגי הדור שלאחר מרד בר כוכבא נאמר שם: "כל מי שהוא קבוע בארץ ישראל ואוכל חוליו בטהרה [...] מובטח לו שהוא מחיי העולם הבא" (ירושלמי, שבת, א, ג, ג, ע"ג).

מה הייתה הטהרה שנהדרו בה אוכלי חולין בטהרה? "חברים" אכלו רק חולין טהורים (תוספתא, דמאי ב, ב, מהדורת ליברמן, עמ' 68); היו שאכלו חולין בדרגת טהרה גבוהה יותר, שנדרשה לאכילת תרומה; היו שאכלו חולין "על טהרת הקודש", שהיא דרגת הטהרה שנדרשה לאכילת "קודשים" (קרבנות); והיו אף שהקפידו על טהרת פרה אדומה.

מי שאכל את מאכלי החולין בדרגת הטהרה שנדרשה לאכילת תרומה היה צריך ליטול את ידיו לפני כל אכילה [גם של פרות]: "נוטלין לידים לְחֻלִין וְלַמְעַשֵּׂר וְלַתְרוּמָה" (משנה, חגיגה, ב, ה), וכך נהג יוסף בן יועזר, שהיה נשיא הסנהדרין בדור שלפני מרד החשמונאים (משנה, חגיגה, ב, ז). נטילת הידיים נעשתה מכלי שיש בו "רביעית" מים – רביעית הלוג [86 סמ"ק לפי הדעה הרווחת יותר] (משנה, ידיים, א, א).

בנוגע לחולין שנעשו "על טהרת הקודש" קיימות שלוש דעות: הראשונה – הם כחולין. השנייה – הם כתרומה. השלישית – הם כקודש – כקרבנות,¹⁰ וכך נהג גם יוחנן בן גִּדְגָדָא, שנזכר לעיל, כפי שהסיק התלמוד הבבלי (חגיגה, יט, ע"ב – כ, ע"א). לפי שת

10 מקורות לדעות השונות: משנה, טהרות, ב, ז-ח; חגיגה, ב, ז; בבלי, חולין לג ע"ב – לה ע"ב; חגיגה יט ע"ב – כ ע"א; וראו עוד אליצור, תשנ"ט, הערות 13 ו-14.

הדעות הראשונות, היה צריך רק ליטול את הידיים לפני כל אכילה של חולין שנעשו "על טהרת הקודש", בעוד שלפי הדעה השלישית, שהם כקודש – כקרבנות – נדרשה הטבלה של הידיים במקווה כשר כמו שעשו לפני אכילת קרבנות: "נוטלין לידים לחולין ולמעשר ולתרומה; ולקדש (- לאכילת קרבנות) מטבילין... (משנה, חגיגה, ב, ה); "מקווה שיש בו ארבעים סאה, שבו טובלין ומטבילין" (משנה, מקוואות, א, ז. ראו גם תוספתא, מקוואות א, יג, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 653).¹¹

מקווה לטבילת ידיים של אוכלי חולין "על טהרת הקודש" היה צריך אפוא להכיל מים שאינם שאובים בכמות של ארבעים סאה [כ־332 ליטר – על פי הדעות הרווחות יותר על שיעורן של האמה והסאה] (גרוסברג, תשנ"ח-ב). אולם בשונה ממקווה לטבילת כל הגוף מקוואות אלו יכלו להיות קוטני ממדים.

בירושלים נמצאו מספר מקוואות המכילים אמנם את כמות המים הדרושה למקווה, אך צורתם אינה מאפשרת טבילה של כל הגוף בבת אחת. ייתכן שמקוואות אלה שימשו לטבילת ידיים לפני אכילת קרבנות, שהייתה שכיחה בירושלים, כפי שהציע יואל אליצור (אליצור, תשנ"ט). לדעתו יכלו מקוואות אלה לשמש גם לטבילת ידיים של מי שאכלו חולין "על טהרת הקודש" ונהגו כמו יוחנן בן גִּדְגָדָא, כדי שלא יבואו לידי מכשלה באכילת קרבנות שלא בטהרה הנדרשת להם. מסתבר שבשלהי הבית השני לא רק יחידים ובודדים אכלו את מאכלי החולין שלהם "על טהרת הקודש", כפי שהציע יואל אליצור על פי הממצא במצדה (אליצור, תשנ"ט), והם המשיכו במנהגם זה גם לאחר החורבן כמו יוחנן בן גִּדְגָדָא שנהג כך "כל ימיו".

במצדה נמצאו חרסים שנזכר בהם המושג 'טהרת הקדש': "כשרין לטהרת הקדש", "טהור לקדש", "ישוע טוהר לקדש" ועוד. יצחק ספיר מצא בכתובות אלו עדות לכך שבמצדה היו שאכלו חולין ב"טהרת הקודש" (ספיר, תשנ"ד; אליצור, תשנ"ט). אשר גרוסברג הציע כי לצורך טבילת הידיים של אלה שימשו כשלושים אגני מים שונים מתקופת המרד שנמצאו במצדה, והמשותף להם לדבריו שעל פי ממדיהם הם יכלו להכיל ארבעים סאה הנדרשים למקווה (Grossberg, 2007).

קיים דמיון בין הבְּרִכּוֹת הקטנות בהרודיון לרבים מאגני המים שנמצאו במצדה, כגון האגן שנמצא בחדר 1169 (שממדיו הם כ־1.1×0.6 מטר – איור 7). אם אכן נכונה הפרשנות לגבי האגנים במצדה, ואין הם מתקני רחצה פשוטים שאינם קשורים לצורכי טהרה, אפשר שגם את הבְּרִכּוֹת הקטנות בהרודיון יש לפרש כמקוואות לטובלי ידיים מקרב המורדים ששמרו על אכילת חולין "על טהרת הקודש". אולם אפשרות זאת אינה יוצאת מגדר השערה. יש לציין שבניגוד לירושלים ולמצדה, שבהם האגנים המזוהים כמקוואות לטבילת ידיים נמצאו בצד חדרי המגורים, כראוי למתקן המשמש לפני כל אכילה, אפילו של פְּרוֹת, בהרודיון נמצאו הבְּרִכּוֹת הנדונות בתוך מבנה טהרה לצד בְּרִכַּת הטבילה.

כיצד הכשירו את המים בבְּרִכּוֹת שמעל ה'אוצרות'?

על פי השחזור שהצענו למעלה, בשלב א' לקיומו של המתקן הכפול היה ניתן להסיר את

11 ראו גם ירושלמי, חגיגה, ב, ה, עח ע"ב, שם נחלקו הדעות אם הטבלת הידיים נדרשה גם ל"סתם ידיים" (שלא ידוע בוודאות שנטמאו) או רק ל"ידיים שוודאי נטמאו". לדעה אחת בירושלמי (שם) לחולין שנעשו על טהרת הקודש נדרשה רק נטילת ידיים.

איור 7: מצדה, אגן מים בחדר 1169 (Grossberg, 2007, fig. 25), צילם א' וולק)

המכסה (ה'פקק') שסגר את פתח מכל ה'אוצר'. ב'אוצר' נשמרו תמיד מים כשרים לטבילה (מי גשמים שלא נשאבו), וכאשר רצו להחליף את המים בבִּכְהָ שמעליו, רוקנו אותה ומילאוה מחדש במים שאובים שהוכשרו על ידי פתיחת המכסה החוצץ בינה לבין ה'אוצר'. המגע בין שני גופי המים הכשיר את המים שבבִּכְהָ. לאחר פעולה זאת סגרו את המכסה כדי לשמור על ניקיון המים שבמכל ה'אוצר'. מילוי ה'אוצרות' במי נגר שאינם שאובים נעשה בעזרת תעלות ניקוז ששרידיהן נעלמו כמעט לגמרי.

את המתקן הכפול במקוואות הרודיון ניתן להשוות למקרה של שתי בִּכְהָ, הנמצאות זו מעל זו, באחת מהן מים כשרים (חמים או קרים) ובשנייה מים שאובים אשר לשם הכשרתם מסירים את הפקק החוצץ ביניהן, כמתואר בתוספתא (עירובין, ח, ה, מהדורת ליברמן, עמ' 133–134) בהקשר להלכות שבת:

שתי מטהרות זו על גבי זו, נוטל את הפקק מבנתים ומשיקן, ומחזיר את הפקק למקומו. ר' שמעון בן מנסיא אומ' **שתי בריכות** אחת של חמין ואחת של צונן, **נוטל את הפקק מבנתים** כדי שירדו חמין לתוך הצונן וצונן לתוך החמין, ובלבד שיחזיר [ברוב הנוסחאות: ובלבד שלא יחזיר] את הפקק למקומו [ההדגשות שלנו].

תיאור דומה של שתי בִּכְהָ הנמצאות זו מעל זו נמצא גם במשנה (מקוואות ו, יא),

העוסקת ב"מטהרת שבמרחץ", אותה ניתן לזהות עם ברכת המים הקרים בחדר הצוננים שבבית המרחץ [פריגידריום] (גרוסברג, תשס"א):

המטהרת שבמרחץ, התחתונה מלאה שאובין, והעליונה מלאה כשרין: אם יש כנגד הנקב שלשה לגין – פסול. כמה יהא בנקב ויהיה בו שלשה לגין? אחד משלש מאות ועשרים לברכה; דברי רבי יוסי. **ורבי אלעזר אומר: אפילו התחתונה מלאה כשרים, והעליונה מלאה שאובין,** ויש בצד הנקב שלשה לגין – כשר, שלא אמרו אלא "שלשה לגין שנפלו [ההדגשות שלנו].

מקרה נוסף של שתי ברכות, הנמצאות זו מעל זו, עם חיבור ביניהן, שבאמצעותו מכשירה הברכה התחתונה את העליונה, נזכר בתוספתא (מקוואות ג, ה):

שתי בריכות של ארבעים סאה זו על גבי זו ונפלו שלשת לגין לעליונה ונפתקו ובאו לתחתונה, כשרי[ן], ש[א]ני או[מ]ר[ם] שלמו ארבעים סאה עד שלא ירדו שלשת לגין [כ"י וינה. ההשלמות, ההדגשות והניקוד שלנו].

בכל אחת משתי הברכות יש פחות מארבעים סאה של מי גשמים הכשרים למקווה [הכמות החסרה היא שלושה לוגים – כליטר]. שלושת הלוגים של מים שאובים, שנפלו לברכה העליונה והשלימו את כמות מימיה לארבעים סאה, היו אמורים לפוסלה מכיוון שכמות זאת של מים שאובים פוסלת מקווה שאין בו ארבעים סאה; וכאשר הם זורמים לברכה התחתונה, הם אמורים לפסול גם אותה. אולם לפי ההלכה שבתוספתא, שתי הברכות אינן נפסלות. הברכה התחתונה אינה נפסלת מכיוון שהמים השאובים שנשפכו לברכה העליונה מתערבבים בה עם מי הגשמים, וכאשר נפתח הפתח שבין הברכות, והמים יורדים אל הברכה התחתונה ("ונפתקו ובאו לתחתונה"), יורדים לתוכה גם מי גשמים שנמצאים בברכה העליונה, והם משלימים את כמות המים הכשרים שבברכה התחתונה לארבעים סאה קודם שירדו לתוכה כל שלושת הסאים של המים השאובים. כתוצאה מכך גם הברכה העליונה אינה נפסלת שכן היא מוכשרת על ידי החיבור עם מי הברכה התחתונה.¹² המקרים המתוארים במקורות שלעיל, שלכאורה ניתן לראותם כחלק מדיון הלכתי תאורטי, מקבלים אפוא משמעות ראלית יותר כאשר בוחנים אותם מול ממצא המקוואות בהרודיון.

כאמור, ההסבר שלעיל על דרך הכשרת המים בברכות שמעל האוצר מוצע לשלב הראשון של המקוואות. בשלב השני של המקווה המערבי, שבו נותק בבירור הקשר בין הברכה לבין מכל ה'אוצר' שתחתיה, שנאטם, עמדה הברכה בפני עצמה ויכלה להיות מוזנת ממי גשמים ולשמש כ'אוצר'. לעומת זאת במקווה המזרחי חולקה הברכה בשלב השני לשני

12 ראו את פירוש הר"ש לתוספתא בביאורו למשנה, מקוואות ג, א, ואת פירוש המאירי לתוספתא בפירושו למשנה, פרק ג (המאירי, ת"ש, עמ' 32). מקרה דומה של מקווה שנבנה על גבי מקווה מתואר במשנה, מקוואות ג, ב, שלשונה עמומה יותר. לפי הסבר הרמב"ם (על פי גרסתו וכך גרסת כתבי יד נוספים), גם במשנה מדובר במקווה שנבנה על גבי מקווה, והמקווה התחתון מוכשר על ידי חיבורו עם המקווה העליון. לפי הגרסה שבדפוס, המקרה הפוך – המקווה העליון מוכשר על ידי המקווה התחתון. לעומת זאת, המקרה המתואר במשנה, מקוואות ו, ח, הוא של מקוואות שנמצאים במפלסים שונים ולא דווקא זה מעל זה ועל כן אין הוא דומה למקרה הנידון כאן.

חלקים, שכל אחד מהם היה קטן מכדי לשמש כ'אוצר', ועל כן רק המכל התחתון המשיך לתפקד ככה.

דרך הכשרת ברכת הטבילה של המקווה המערבי

המרחק של ברכת הטבילה במקווה המערבי מהמכל, שהצענו לזהותו כ'אוצר', ומהבִּרְכָה שעליו הוא כ־1.5 מטרים. צמדי מקוואות שאינם בהכרח צמודים זה לזה מוכרים ממקומות שונים. במצדה, לדוגמה, במקווה שבבניין 9, חדר 298 המרחק בין שתי הבִּרְכּוֹת הוא כ־1 מטרים (Grossberg, 2007). מסתבר כי במקוואות אלה הכשירו את ברכת הטבילה על ידי השקת מימיה באמצעות צינור נייד עם המים שב'אוצר' או עם המים שבבִּרְכָה שמעל ה'אוצר' בשיטה המתוארת בתוספתא (משנה, מקוואות, ה, ה, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 657):

מטהרין את המקוואות העליון מן התחתון והרחוק מן הקרוב. כיצד? ... אבל היו זה בצד זה, מביא סילון של רכובא [- בצורת ברך] מכאן, וסילון של רכובא מכאן, וסילון אחד באמצע, ומשיק ויורד וטובל [ההשלמות וההדגשות שלנו].

דרך הכשרת ברכת הטבילה של המקווה המזרחי

המקווה המזרחי גדול מהמקווה המערבי ושונה ממנו. מכל האוצר צמוד לבִּרְכָת הטבילה ונקב מחבר ביניהם. בכך הוא דומה למקווה היחיד בעל אוצר שנמצא בירושלים ושנזכר לעיל. בשניהם בִּרְכָת טבילה היא בגודל בינוני (9 מטרים מעוקבים בהרודיון ובִּרְכָה גדולה במקצת בירושלים). ובשניהם ה'אוצר' לא נועד לטבילת אדם, אף שאין מניעה שבירושלים הטבילו בו כלים או ידיים.

את המים שבבִּרְכָת הטבילה הכשירו לאחר החלפתם במים שאובים נקיים, ככל הנראה, על ידי השקתם עם המים שבאוצר. לכאורה קיימת גם אפשרות כי בִּרְכָת הטבילה הוכשרה בשיטת ה'זריעה', שתוארה לעיל, כמו במקווה הדרומי במצדה (Grossberg, 2007), אולם בהרודיון, בשונה ממצדה, לא נמצאו הוכחות לכך.

דיון בשאלת זמנם של המקוואות בהרודיון מימי המרידות ברומאים

החדרתם ה'גסה' של מקוואות הטהרה הנדונים לתוך המרקם המקורי של מבנה הארמון, אופי בנייתם, בשילוב פריטים ארכיטקטוניים מהארמון בשימוש משני, וכנראה, אף ממצא המטבעות – כל אלא מלמדים על כך שהם נבנו לאחר שהמורדים היהודיים התיישבו בארמון הנטוש. אך כאמור לעיל, אין בידינו די ראיות ארכאולוגיות כדי לקבוע באיזו מן המרידות נבנו המקוואות. עם זאת הדמיון הרב ביניהם מלמד כי נבנו בתקופה אחת על ידי אותם אנשים. מקומו של המקווה המערבי לצד בית הכנסת אינו מקרי (רייך תשמ"ח; אדלר תשס"ח) ואולי גם מקומו של פתח הכניסה אל חדר הטהרה מתוך ה'טרקלין הקטן' אשר שימש כנראה כחדר שירות מצפון לאולם בית הכנסת. סביר, אם כן, כי בנייתו של המקווה המערבי נעשתה סמוך להפיכתו של הטרקלין ההרודיאני לבית כנסת. דא עקא שגם זמנה של פעולה זו אינו ברור ונתון במחלוקת: קורבו, חופר המבנה, התקשה תחילה לקבוע האם הכשרתו של בית הכנסת על ידי בניית ספסלים לאורך קירות האולם נעשתה בזמן המרד הראשון או השני (Corbo, 1967, pp. 101-103), אך לבסוף נטה לייחס שינוי זה לזמן מרד בר כוכבא (Corbo, 1989, pp. 74-75). בניגוד לקורבו נטו רוב החוקרים לייחס

פעולה זאת דווקא לימי המרד הראשון, בעיקר בשל דמיונו הארכיטקטוני לבית הכנסת שנתגלה במצדה (פרסטר, 1973; נצר, תש"ס, עמ' 93). מכל מקום, הזיקה בין בתי כנסת למקוואות טהרה המשיכה לפחות עד מרד בר כוכבא (אדלר, תשס"ח).

בבדיקה, שערך פרסטר בשנת 1969 ברצפת המבנה, התברר כי ארבעת בסיסי העמודים שמצא קורבו באולם אינם מזמן הטרקלין ההרודיאני, כפי שסבר קורבו, אלא הוצבו במרכזו בשעה שקורה האולם מחדש כחלק מהכשרתו לשמש כבית כנסת, וזאת לאחר שנעקרה כבר רצפת האופוס־סקטילה של הטרקלין (פרסטר, 1973, עמ' 224). בחפירות בדיקה נוספות, שערך משלחתו של נצר בשנת 2009 תחת ספסלי בית הכנסת, התגלו שרידי טורי עמודים שנבנו בימי הורדוס לאורך שלושה מקירות הטרקלין, על מנת לאפשר הכנסת אור דרך חלונות עיליים באמצעות הגבהת חלקו המרכזי של הגג (בדומה לשני הטרקלינים של הורדוס שנחשפו בארמונות החורף ביריחו; נצר, תש"ס, עמ' 32-55). מסתבר, אם כן, שמבנה הטרקלין נהרס לפני בניית בית הכנסת.

הרס המבנים בארמון־מבצר ההר יוחס על פי רוב לכיבוש הרומאי בסוף המרד הראשון או למרד בר כוכבא (Corbo, 1967, 1989), ויש היגיון בהנחה כי בראשית המרד הראשון השתלטו המורדים על ארמון־מבצר ההר בלי חורבן משמעותי של המבנה. אם נכונה הנחה זו, אזי סביר כי המורדים שהגיעו להרודיון במרד הראשון מצאו את הטרקלין עומד על תלו, והשתמשו בו בלי לפרק את תקרתו. הנחה זו תומכת, אם כן, באפשרות שבניית ספסלי בית הכנסת (תוך כיסוי מסד עמודי הטרקלין) וחידוש תקרתו נעשו במרד השני לאחר שחרב מבנה הטרקלין בסוף המרד הראשון. עם זאת, אפשר שמבנה הטרקלין חרב בראשית המרד הראשון, בעת כיבוש הרודיון על ידי המורדים, והם שבנו את הספסלים ואת התקרה. אך גם אם ספסלי האבן נבנו במרד השני, אין להוציא מכלל אפשרות שכבר במרד הראשון הוסב המבנה לבית כנסת על ידי בניית ספסלי עץ לאורך הקירות (לצד העמודים המקוריים).

בחפירת עומק שערך קורבו בשנת 1964 בתחום הארמון לצד המגדל המזרחי, נמצאה ככל הנראה עדות סטרטיגרפית לכך שמפלס הפעילות למרגלות המגדל המזרחי (אזור המקווה המזרחי) במרד השני היה גבוה ממפלס החצר – גובה הרצפות בעת בניית המקווה (Corbo, 1967, pp. 74-76). נראה שבדומה למקומות רבים, שנחפרו בארמון (על ידי קורבו וכן על ידי נצר), גם למרגלות המגדל המזרחי חיו אנשי בר כוכבא על גבי שכבת מפולות אבן שהצטברה, לעתים למספר מטרים, על גבי רצפות הארמון – בעת כיבושו על ידי הרומאים בסוף המרד הראשון. צמוד למגדל, גבוה ממפלס החצר, מצא קורבו ראש גרם מדרגות שנבנה כנראה במרד השני על גבי שכבת המפולות של סוף המרד הראשון (Corbo, 1967, pp. 74-76; תכנית III, מס' 2 אצל Corbo, 1989).¹³ אם כן, תמונה זו שחשף קורבו בחפירתו באזור הסמוך למגדל המזרחי מלמדת לכאורה שהמקווה המזרחי כוסה במפולות אבני בנייה (שנפלו מהמגדל המזרחי) בעת הכיבוש הרומי בסוף מרד החורבן.

דומה, שדיון זה בתאריך בנייתם של המקוואות הנדונים ממחיש היטב את הקושי בקביעת מסמרות בנושא; אך יחד עם זאת יש בו כדי להסביר את נטייתנו לתארך את בנייתם דווקא למרד הראשון.

הממצא הייחודי של הבִּכּוּת הקטנות הבנויות מעל ה'אוצר', אשר להערכתנו אפשר

13 ייתכן שגרם המדרגות מתקופת מרד בר כוכבא שחשפו נצר וארזי (1985) בירידה אל בור הביניים – בראש מערכת המנהרות – היה המשכו של גרם זה.

שימשו לטבילת ידיים של אוכלי חולין "על טהרת הקודש", אינו מסייע לתיארוך המקוואות. כאמור לעיל, קיימות עדויות כי גם לאחר החורבן היו שהקפידו על אכילת חולין בטהרה, ומן המקורות והממצא הארכאולוגי עולה כי אף לאחר מרד בר כוכבא נמשכה שמירת הטהרה, ורק בהמשך תקופת המשנה והתלמוד היא נעשתה בהדרגה לנחלתם של בודדים (Amit & Adler, 2010). מנקודת מבט זאת אין אפוא קושי בתיארוך המקוואות לימי מרד בר כוכבא.

סיכום

ייחודם של מקוואות הרודיון מימי המרידות ברומאים הוא במתקן הכפול שלצד ברכת הטבילה. מתקן זה כלל ברכה מלבנית ותחתיה מכל עגול שפתחו נסגר ב'פקק' אבן. אנו מציעים, בהירות הראויה לדיון במתקן שאין לו לפי שעה שום מקבילות, כי מכל סוג זה שימש כ'אוצר'.

ב'אוצרות' אלו לא היה ניתן לטבול, ונראה שהם נועדו רק להכשרת המים בברכות הטבילה. במקווה המזרחי נעשה הדבר על ידי השקה באמצעות נקב שקישר את ה'אוצר' עם ברכת הטבילה. במקווה המערבי, שבו ה'אוצר' מרוחק מברכת הטבילה, נעשתה כנראה ההשקה באמצעות צינור נייד.

שימושם של הברכות המלבניות שנבנו מעל ה'אוצרות' אינו ברור. העלינו אפשרות, שקשה להוכיחה, שהם שימשו לטבילת ידיים של אוכלי חולין "על טהרת הקודש" – בטהרה הנדרשת לאכילת קרבנות – כפי שהוצע לגבי מתקני מים שונים במצדה. הכשרתם הייתה, ככל הנראה, על ידי השקה תחתית ל'אוצר' על ידי הרמת 'פקק' האבן, ואפשר שלכך מכוונים דברי התוספתא: "שתי מטהרות זו על גבי זו, נוטל את הפקק מבנתים ומשיקן, ומחזיר את הפקק למקומו" (תוספתא, עירובין, ח, ח, מהדורת ליברמן, עמ' 133).

רשימת מקורות

אביגד, נ' (תש"ם). העיר העליונה של ירושלים, פרשת החפירות הארכאולוגיות ברובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים. ירושלים: שקמונה.

אדלר, י' (תשס"ח). בתי כנסת עתיקים ומקוואות טהרה. *קתדרה*, 128, 51–72.

אליצור, י' (תשנ"ט). מקוואות לטבילת ידיים. *קתדרה*, 91, 169–172.

ברודט א"י (תשס"ח). *בין כסה לעשור*. ירושלים.

גרוסברג, א' (תשנ"ז). המקוואות בירושלים בימי בית שני ודרכי הכשרתם – עירוב מקוואות וערבוב מושגים. *קתדרה*, 83, 151–168.

גרוסברג, א' (תשנ"ח-א'). כיצד הוכשרו המקוואות במצדה? *קתדרה*, 85, 33–44.

גרוסברג, א' (תשנ"ח-ב'). כיצד הוכשרו המקוואות בימי הבית השני – מצדה וירושלים. בתוך: י' אשל (עורך), *מחקרי יהודה ושומרון*, ז, 53–68. קדומים-אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.

גרוסברג, א' (תש"ס). מקוואות לטבילת ידיים במצדה. *קתדרה*, 95, 165–171.

- גרוסברג, א' (תשס"א). המטהרת שבמרחץ – מקווה טהרה בבית המרחץ. *קתדרה*, 99, 171–184.
- המאירי, מ' (ת"ש). *ספר בית הבחירה על מסכת מקואות*, א'. ירושלים: א' סופר (מהדיר).
- ליברמן, ש' (תרצ"ט-א'), מאגדה להלכה, סיני, ד, ד-נד-נח.
- ליברמן, ש' (תרצ"ט-ב'). *תוספת ראשונים*, ד. ירושלים: הרב קוק.
- ליברמן, ש' (תשנ"א). *מחקרים בתורת ארץ ישראל*. ירושלים: מאגנס.
- נצר, א' וארזי, ש' (1985). מנהרות הרודיון. *קדמוניות*, יח, 1/2, 33–38.
- נצר, א' (תש"ס). *ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- נצר, א', קלמן, י', פורת, ר', וצ'אצי, ר' (2009). קבר הורדוס ותיאטרון מלכותי במורד ההר בהרודיון. *קדמוניות*, 138, 104–117.
- ספיר, י' (תשנ"ד). מצדה על טהרת הקדש. בתוך: ז' ח' ארליך, וי' אשל (עורכים), *מחקרי יהודה ושומרון*, ג, 137–146. קדומים-אריאל: מרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.
- עמית, ד' (תשנ"ז). *מקוואות טהרה מימי בית שני בהר חברון*. עבודת מחקר לתואר MA. האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- פרסטר, ג' (תשל"ל), הרודיון. *טבע וארץ*, י"ב, 5, 249–252. החברה להגנת הטבע.
- פרסטר, ג' (1973). בתי הכנסת במצדה ובהרודיון. *ארץ-ישראל*, יא, 224–228.
- קאפח, י' (תשכ"ט). *משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון – מקור ותרגום*, ו, ב. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- קלזנר, י' (תשי"א). *היסטוריה של הבית השני*, ה. ירושלים: אחיאסף.
- רגב, א' (תשנ"ו). מקוואות טהרה של מעמדות וכתות בישראל בימי בית שני. *קתדרה*, 79, 3–21.
- רגב, א' (תשס"ה). *הצדוקים והלכתם: על דת וחברה בימי בית שני*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- רייך, ר' (תשמ"ח). בית הכנסת ומקווה הטהרה בארץ ישראל בימי הבית השני, המשנה והתלמוד. בתוך: א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפופרט (עורכים), *בתי כנסת עתיקים: קובץ מחקרים*, 205–212. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- רייך, ר' (תשמ"ט). בית המרחץ החם והקהילה היהודית בתקופה הרומית הקדומה (ימי הבית השני). בתוך: א' כשר, ג' פוקס וא' רפופרט (עורכים), *יוון ורומא בארץ ישראל*, 207–211. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- Amit, D. & Adler, Y. (2010). The Observance of Ritual Purity after 70 C.E.: A Reevaluation of the Evidence in Light of Recent Archaeological Discoveries. In Z. Weiss, O. Irshai, J. Magness & S. Schwartz (eds.), *Follow the Wise (B. Sanhedrin 32b): Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee I. Levine* (pp. 121-143). Indiana: Winona Lake. Eisenbrauns.
- Corbo, V. C. (1967). L'Herodion di Giabal Fureidis. *Liber Annuus*, 17, pp. 65-121.
- Corbo, V. C. (1989). *Herodion I: gli Edifici della-Forzza*. Jerusalem: Franciscan Printing Press.
- Foerster, G. (1969). Herodium. *IEJ*, 19, pp. 123-124.

Grossberg, A. (2007). The *Miqva'ot* (Ritual Baths) at Masada. In J. Aviram et al. (eds.), *Masada: The Yigael Yadin Excavations 1963-1965* (Vol. 8, pp.95-126). Jerusalem: Israel Exploration Society.

Milik, J. T. (1961). Textes Hebreux et Arameens. In P. Benoit., J.T. Milik. & R.De Vaux (eds.), *DJD* (Vol. 2, pp. 67-205).

Stiebel, G. D. (2003). The militaria from Herodium. In G.C. Bottini et al (eds.), *One Land – Many Cultures* (pp. 215-244). Jerusalem: Franciscan Printing Press.

* אשר גרוסברג,¹ רועי פורת,² דוד עמית³ ואהוד נצר²

1 ירושלים

2 המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

3 רשות העתיקות